

SUKSESSIYA VA UNING TIPLARI

G'ulomova Malika Xaydarali qizi

Andijon Davlat pedagogika instituti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15099169>

Annotatsiya: Ushbu tezida suksessiyalar va ularning btiplari, ekotizimlarning vaqt o'tishi bilan tabiiy ravishda o'zgarishi va rivojlanish jarayonlari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish xususiyatlari yoritilgan.

Аннотация: В диссертации рассматриваются особенности сукцессий и их типы, естественные изменения и процессы развития экосистем во времени, рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды.

Abstract: This thesis covers the features of successions and their types, natural changes and development processes of ecosystems over time, rational use of natural resources and environmental protection.

Kalit so'zlar: suksessiya, ekotizim, vulqon, bo'ron, klimaks, mox, lishaynik, antropogen, tuproq, sekundar.

Ekologik *suksessiya* ekologik jamoalarni tashkil qiluvchi turlarda vaqt o'tishi bilan bir qator taraqqiy etib boruvchi o'zgarishlar sodir bo'lishidir. Ekologlar odatda suksessiyani boshlanish nuqtasiga ko'ra farq qiluvchi ikki turga ajratishgan: *birlamchi suksessiya* va *ikkilamchi suksessiya*. Suksessiyada ko'pincha turlarning xilmaxilligi past, barqarorligi kamroq bo'lgan jamoadan turlarning xilmaxilligi yuqori va ancha barqaror jamoaga o'tib borish kuzatiladi, lekin bu universal qoida emas. *Birlamchi suksessiya* yangi yerning shakllanishi yoki ochiq qoyaning paydo bo'lishida kuzatilib, u ilk bor ishg'ol qilinishi mumkin bo'lgan tabiiy muhitni hosil qiladi. Masalan, vulqonlarning otilishidan keyin Gavayidagi Katta Orolga bo'lgani kabi birlamchi suksessiya jarayonini kuzatish mumkin. Lava okean tubiga oqib, yangi tog' jinsini shakllantiradi. Har yili Katta Orolga taxminan 32 akr yer maydoni qo'shilib turadi. Birlamchi suksessiya paytida bu yerlarda nimalar sodir bo'ladi? - degan savol tug'iladi, albatta. Dastlab ob-havo va boshqa tabiiy kuchlar ta'sirida substrat, ya'ni tog' jinsi yemirilib parchalanadi. Bu esa ma'lum turdagi chidamli o'simliklar va tuproqni uncha talab etmaydigan, ya'ni *kashshof turlar* sifatida ma'lum bo'lgan lishayniklarning o'sishiga sharoit yaratib beradi. Bu turlar minerallarga boy lavani parchalab, tuproqqa aylanishiga yordam beradi, keyinchalik chidamli turlar kamayib, ularning o'rnini kashshof turlar egallaydi. Bundan tashqari, dastlab paydo bo'lgan bu turlar o'sib va nobud bo'lib borar ekan, doimiy shakllanib borayotgan qatlamda organik moddalarga boy tuproq hosil bo'lishiga yordam beradi. *Ikkilamchi suksessiyada* dastlabki egallangan hudud buzilib, undagi jamoaning hammasi yoki ko'pchiligi nobud bo'lganidan keyin yana qayta egallanadi. Ikkilamchi suksessiyaga eman va hikori o'rmonlarining yong'in tufayli bo'shab qolishi yaqqol misol bo'ladi. Yong'in ko'plab o'simliklarni va hududdan uchib keta olmaydigan hayvonlarni nobud qilishi mumkin. Lekin ularning ozuqaviy moddalari kul sifatida tuproqqa qaytadi. Birlamchi suksessiyadagi yalang'och tog' jinsini ishg'ol qilishga nisbatan buzilgan hududni tezda qayta ishg'ol qilish osonroq, chunki uning tuprog'i allaqachon ozuqaviy moddalarga boy bo'ladi. Yong'in sodir bo'lishidan oldin eman va hikori o'rmonlarining o'simlik dunyosida baland bo'yli daraxtlar hukmronlik qilardi. Ularning bo'yi quyosh energiyasini olishga yordam bergan, lekin ulardan quyida o'sadigan o'simliklarga soya solgan. Vaholanki, yong'indan keyin bu daraxtlar darhol

qayta tiklanmaydi. Buning o'rniga dastlab bu yerlarda bir yillik o'simliklar, ya'ni faqat bir yil yashaydigan o'simliklar, keyin esa bir necha yillar ichida tez o'sadigan va ko'payadigan o'tlar o'sadi. Birlamchi suksessiyada hududlarni dastlab ishg'ol qilgan o'simliklar kashshof o'simliklar deyiladi.

Suksessiya – ekotizimlarning vaqt o'tishi bilan tabiiy o'zgarishi va rivojlanish jarayoni. Bu jarayon ekotizimning dinamikasini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Suksessiya tabiiy (vulqonlar, bo'ronlar, iqlim o'zgarishi) yoki antropogen (inson faoliyati, qishloq xo'jaligi, urbanizatsiya) omillar ta'sirida sodir bo'lishi mumkin.

Suksessiyaning asosiy belgilari:

- Ekotizimda bir jamoaning boshqasi bilan almashinishi.
- Biologik xilma-xillikning oshishi yoki kamayishi.
- O'simlik va hayvon turlarining vaqt o'tishi bilan o'zgarishi.
- Tuproq unumdorligi va boshqa ekologik omillarning o'zgarishi.

Xususiyatlari:

- Tuproq va ba'zi tirik organizmlar saqlanib qolgan bo'ladi.
- Tiklanish jarayoni nisbatan tez sodir bo'ladi.
- Ekotizim avvalgi holatiga qisman yoki to'liq qaytishi mumkin.

Suksessiya Bosqichlari:

Boshlang'ich bosqich:

Hududda dastlabki organizmlar paydo bo'ladi. Agar bu birlamchi suksessiya bo'lsa, mox va lishayniklar birinchi bo'lib o'sadi. Ikkinchi darajali suksessiyada tez o'suvchi o'simliklar paydo bo'ladi.

Oraliq bosqich:

Murakkabroq o'simliklar va hayvonlar paydo bo'lib, ekotizim barqaror tus oladi. Tuproq unumdorligi oshadi, yangi o'simlik va hayvon turlari kirib keladi.

Barqaror (klimaks) bosqich:

Ekotizim eng yuqori darajada barqaror holatga erishadi. O'simlik va hayvonlarning o'zaro bog'liqligi kuchayadi. Hududga xos bo'lgan o'simlik jamoasi o'rnashib oladi (masalan, tropik o'rmonlar, dashtlar).

Suksessiyaning muhim ta'sirlari:

Biologik xilma-xillikni oshiradi: O'simlik va hayvonlar jamoasi boyib boradi. Tuproq unumdorligini oshiradi: O'simliklarning o'sishi natijasida organik moddalar to'planadi. Atmosfera va tuproq kimyoviy tarkibini o'zgartiradi: Kislorod ishlab chiqarish, karbonat angidridni yutish. Antropogen ta'sirga moslashuv: Inson faoliyati natijasida buzilgan ekotizimlarni tabiiy tiklash imkoniyati. Global iqlim o'zgarishi natijasida suksessiya jarayoni tezlashishi yoki sekinlashishi mumkin. O'rmonlarning kesilishi yoki botqoqlarning quritilishi suksessiyaning sun'iy ravishda tezlashtirishi yoki to'xtatishi mumkin. O'simlik jamoalari issiqlik va namlik o'zgarishlariga moslashgan holda rivojlanadi.

Insonning suksessiyaga ta'siri

Ijobiy ta'sirlar:

- Degradatsiyaga uchragan hududlarni rekultivatsiya qilish.
- Qayta tiklanadigan o'rmonlar barpo etish.
- Tabiiy muhitni muhofaza qilish loyihalarini amalga oshirish.

Salbiy ta'sirlar:

- O'rmonlarning kesilishi va cho'llashish jarayoni.
- Tuproq eroziyasi va ekotizimlarning buzilishi.
- Sanoat chiqindilari va ifloslanish tufayli tabiiy suksessiya jarayonining buzilishi

Suksessiyani O'rganishning Muhimligi

- Ekotizimlarning tiklanish imkoniyatlarini baholash.
- Qishloq xo'jaligi va ekologik monitoringda qo'llash.
- Atrof-muhitni himoya qilish strategiyalarini ishlab chiqish.
- Global ekologik muammolarga qarshi chora-tadbirlarni rejalashtirish.

Ushbu tezisda ko'rinib turibdiki, suksessiya – bu tabiiy ekotizimlarning doimiy o'zgarish va rivojlanish jarayoni. Birlamchi va ikkinchi darajali suksessiyalar ekotizimlarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Inson faoliyati ushbu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu bois uni muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega. Suksessiyani o'rganish ekologik barqarorlikni saqlash va tabiatni muhofaza qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar/Используемая литература/References:

1. Odum, E.P. (1971). Fundamentals of Ecology. W.B. Saunders Company.
2. Ricklefs, R.E. (2008). The Economy of Nature. W.H. Freeman and Company.
3. Connell, J.H., & Slatyer, R.O. (1977). "Mechanisms of Succession in Natural Communities and Their Role in Community Stability and Organization." *The American Naturalist*, 111(982), 1119-1144.
4. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof-muhitni Muhofaza Qilish Davlat Qo'mitasi (2022). Ekotizimlar va ularning tabiiy tiklanish jarayonlari.
5. \ <https://uz.khanacademy.org/science/biology/ecology/community-structure-and-diversity/a/ecological-succession>